

Marian ŁAKOMSKI

*Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna
w Łodzi*

Aksjologiczny wymiar integralnego wychowania i profilaktyki w szkole

Abstract: The Axiological Dimension of the Integral Education and Prevention in School

Currently, two cultural trends are dominant in Western civilisation. One of them is postmodernism. Adherents of this movement are convinced that there is no need for any objective truths, values, or moral standards in their private lives. Consequently, more and more people are not only under an illusion of easy happiness, but also delude themselves that they live in freedom. Statistics on these delusions agree with statistics on suffering and tragedies among youths, which is reflected in a growing number of drug addicts, alcoholics, mental patients, suicides, and criminals.

Changes should be brought in order to improve effectiveness of educational programmes and prevention of addictions. These changes should aim at formulating programmes of the new generation (integral programmes of education and prevention), which would be founded on the very rational and complete conception of a youth and his or her life. That is, they would be founded on the personalistic conception of a human being.

Integral programmes of education and prevention should instil the idea of sobriety into youths, which means that they do not consume alcohol in any form during adolescence. Sobriety denotes complete abstinence at this period of life. In addition to sobriety as total physical abstinence, an axiological aspect is an indispensable element of integral education and prevention. A mature attitude toward oneself and entire reality which is basing on spiritual development is a prerequisite to leading a life responsibly. An educational and preventive programme should also instil the idea of sobriety in intellectual, emotional, moral and social dimensions, which allow youths to distinguish factors which develop them from those which are harmful. Only such a comprehensive approach to sobriety of human being protects him or her from addictions and risky behaviour.

Key words: education, prevention, values, moral standards, personalism

Słowa kluczowe: wychowanie, profilaktyka, wartości, normy moralne, personalizm

Szkoła, z powodu błędnego założenia, że ma służyć tylko edukacji, od wielu lat uchyla się od sprawowania funkcji wychowawczych; dotyczy to nie tylko gimnazjum czy w szkoły średniej, ale też szkoły podstawowej czy przedszkola. Dzie-

ci nie uczy się norm społecznych, a ich naganne, a nawet chuligańskie zachowania są przez wielu nauczycieli ignorowane, a nawet tuszowane. Przedszkole czy szkoła, w których brak jasnych reguł postępowania oraz konsekwencji w ich egzekwowaniu, w których nauczyciele rezygnują ze swych funkcji wychowawczych, jest dla dzieci miejscem nieprzyjaznym, niesprzyjającym nauce i zdrowemu wychowaniu (Kozłowska, Olszewska, 2007, s. 21–22). Wiele osób zgadza się z poglądem, że polska szkoła, aby prawdziwie służyła dzieciom, potrzebuje gruntownej odmiany. Dziś nie uczy się dzieci myślenia, kreatywności, sztuki porozumiewania się ani tego, jak być przyzwoitym człowiekiem. Pomija się wartości i umiejętności najbardziej w życiu przydatne. Potrzebna jest zatem debata nad systemem wartości, który szkoła chce przekazać młodemu pokoleniu. W przedszkolu i w szkole, które będą hołdować wartościom duchowym i moralnym, takim jak: wiara, miłość, nadzieja, sprawiedliwość, szacunek, uczciwość, odpowiedzialność, odwaga, solidarność, mądrość, wychowanie i wychowawca czy nauczyciel poczują, że są na właściwym miejscu, zyskają motywację do samodoskonalenia i satysfakcję z dobrze wykonywanej pracy (Kozłowska, Olszewska, 2007, s. 24–25).

Obecnie w cywilizacji zachodniej dominują dwa trendy kulturowe. Jednym z nich jest modernizm. Modernizm ignoruje, a nawet lekceważy pojedynczego człowieka, jego sytuację życiową, a zwłaszcza subiektywną podmiotowość. Podporządkowuje życie ludzkie prawom ekonomii, techniki i skuteczności działania. Zupełnie inna jest logika postmodernizmu, który jest wyrazem uprzywilejowania subiektywności pojedynczej osoby (Sareło, 1995b, s. 9–27). Postmodernizm promuje logikę konsumizmu i szukania doraźnej przyjemności. O ile modernizm dąży do maksymalnego uporządkowania i ujednolicenia życia społecznego, to postmodernizm podkreśla znaczenie ludzkich emocji, odczuć, przekonań i pragnień. W modernizmie wszystko jest zorganizowane według obiektywnych praw ekonomii i techniki, w postmodernizmie natomiast wszystko jest subiektywne, dowolne, relatywne, indywidualne, a najważniejszą wartością jest tolerowanie subiektywnych postaw i zachowań poszczególnych ludzi (Sareło, 1995a, s. 408–413).

Zwolennicy postmodernizmu są przekonani, że w ich prywatnym świecie nie musi istnieć żadna prawda obiektywna, żadne obiektywne wartości czy normy moralne, że mogą robić wszystko to, czego pragną i co uważają za słuszne (Sareło, 1995b, s. 408–413).

W konsekwencji coraz więcej ludzi żyje nie tylko w iluzji łatwego szczęścia, ale także ludzi się, że żyje w wolności. Statystyki tych iluzji pokrywają się ze statystykami cierpienia i dramatu młodych ludzi, np. rosnącej liczby narkomanów, alkoholików, chorych psychicznie, samobójców czy przestępców.

Uzależnienie od alkoholu czy narkotyków jest wymownym przykładem ograniczenia ludzkich pragnień i potrzeb. Człowiek jest tym bardziej wolny, im bogat-

sze ma pragnienia oraz im bardziej są one oparte na obiektywnej hierarchii wartości oraz poczuciu sensu ludzkiego życia (por. Dziewiecki, 1997, s. 6).

Można stwierdzić, że w y c h o w a n i e czy p r o f i l a k t y k a oznacza pomaganie wychowankowi, by chronił swoją wolność, rozwijał aspiracje i pragnienia, stworzył sobie właściwą hierarchię wartości. Wolność w odniesieniu do alkoholu nie może zatem być oderwana od wolności w pozostałych sferach życia. Dlatego profilaktyka nie polega tylko na przekazywaniu wiedzy o alkoholu i środkach uzależniających oraz na uczeniu kompetencji w kierowaniu własnymi emocjami, lecz na uświadomieniu dzieciom i młodzieży źródła bolesnych stanów emocjonalnych, z którymi nie mogą sobie poradzić. Źródłem tym jest kryzys życia oraz kryzys wartości.

Człowiek, który osiąga satysfakcję w życiu, nie musi sięgać po środki uzależniające. Mając właściwy stosunek do siebie i poczucie godności, nie będzie szkodził swojemu organizmowi ani rezygnował z kontroli własnych zachowań (Peele, 1993, s. 73). Jeżeli źródłem ryzykownych zachowań i zagrożeniem jest kryzys życia i wartości, to skuteczna profilaktyka i integralne wychowanie nie mogą ograniczać się do sfery biologicznej, intelektualnej czy psychicznej. Dojrzałość wymaga kształtowania odpowiednich postaw wobec rzeczywistości we wszystkich jej wymiarach i przejawach.

Integralne wychowanie i skuteczna profilaktyka powinny wkraczać w sferę duchowości człowieka, w której stawia on sobie pytania o to: kim jest, po co żyje oraz jakie wartości i sposoby życia pozwolą mu w pełni zrealizować swoje możliwości (Wojciechowski, 1995, s. 11). W sferze moralności człowieka, która jest istotnym elementem dojrzałości duchowej, ludzką wolność chronią przed popadnięciem w uzależnienie czy zachowania ryzykowne odpowiedzialne zakazy i nakazy (Dziewiecki, 1995, s. 28–32).

Wizja wychowania w niektórych programach profilaktycznych jest mało realistyczna, ponieważ uwzględniają one wyłącznie negatywny wpływ środowiska zewnętrznego jako główny powód sięgania po alkohol przez dzieci i młodzież, pomijając analizę sytuacji życiowej wychowanka (Wojcieszek, 1998, s. 30). A przecież część młodzieży sięga po substancje psychoaktywne z powodu kłopotów i konfliktów wewnętrznych, próbując w tak zaburzony sposób radzić sobie z niepokojącymi emocjami i trudnościami w nawiązywaniu kontaktu z innymi ludźmi czy w przezwyciężaniu problemów okresu dorastania.

W celu zwiększenia skuteczności programów profilaktyki od substancji psychoaktywnych należy wprowadzić zmiany, które powinny zmierzać do:

- wczesnego rozpoczynania działań profilaktycznych;
- rozłożenia programu zajęć edukacyjnych na dwa lub najlepiej trzy kolejne lata nauki w szkole;
- uwzględnienia w większym niż dotychczas zakresie skutecznych strategii profilaktycznych (np.: rozwijania umiejętności odmawiania i radzenia sobie

z niekorzystnymi wpływami społecznymi, pracy nad właściwą hierarchią wartości);

— rozwijania i propagowania działań środowiskowych, integrujących na poziomie społeczności lokalnej np. edukację szkolną z pracą z rodzicami oraz działaniem różnych służb i organizacji społecznych;

— opracowania programów nowej generacji (integralnych programów profilaktycznych), opartych na realistycznej i kompletnej wizji wychowanka i jego sytuacji życiowej (Bobrowski, Ostaszewski, 1997, s. 67–88).

Jedyna koncepcja, która spełnia kryteria realistycznego i kompletnego oglądu człowieka, to wizja personalistyczna.

Najczęściej personalizmem nazywa się każdy nurt filozoficzny czy antropologiczny, który uznaje:

- osobowy byt człowieka;
- materialny i duchowy wymiar jego natury;
- rozumność i wrażliwość na wyższe wartości;
- nadrzędną wartość osoby ludzkiej wobec świata rzeczy oraz struktur ekonomiczno-społecznych i politycznych (Kowalczyk, 1990, s. 305).

Według tych koncepcji człowiek to nie tylko kolejny egzemplarz gatunku *homo sapiens*, ale przede wszystkim o s o b a.

Bycie dojrzałą osobą oznacza zdolność do budowania więzi opartych na miłości i prawdzie oraz czynienia siebie bezinteresownym darem dla innych (por. Dziewiecki, 1999, s. 37). Bycie osobą dokonuje się przede wszystkim właśnie przez więzi międzypersonalne (Dziewiecki, 1999, s. 37 i nast.). Rozumność i wolność człowieka nabierają sensu dopiero w kontekście spotkania z samym sobą, z drugim człowiekiem, z Bogiem.

Personalizm podkreśla, że jednym z istotnych wymiarów osoby jest zdolność spotykania się i porozumiewania z innymi osobami, a jakość więzi międzypersonalnych decyduje o jakości życia i sposobach korzystania z wolności. Potwierdzają to badania J. D. Hawkinsa, według którego najważniejszymi czynnikami zapobiegającymi problemom alkoholowym u młodych są:

- pozytywne więzi z rodzicami i z Bogiem;
- regularność praktyk religijnych;
- skłonność do respektowania norm i wartości społecznych;
- zainteresowanie nauką szkolną (Stępień, Wojcieszek, 1995, s. 33).

Koncepcja personalistyczna znajduje empiryczne potwierdzenie w profilaktyce i wychowaniu. Nie wystarczy zatem nie pić alkoholu, żeby być trzeźwym. Trzeba jeszcze trzeźwo myśleć o sobie, mieć trzeźwe — czyli dojrzałe — relacje z samym sobą, z drugim człowiekiem i z Bogiem. Można bowiem nie sięgać po substancje uzależniające, a mimo to nie myśleć trzeźwo o życiu (np. oszukując siebie czy żyjąc w iluzjach). Można też mieć zaburzone relacje, które wcześniej czy później doprowadzą do jakichś uzależnień.

Profilaktyczne programy integralne muszą więc wychowywać do trzeźwości, która oznacza, że w wieku dorastania wychowanek nie sięga po alkohol w żadnej postaci. W tym okresie trzeźwość oznacza całkowitą abstynencję. Oprócz trzeźwości w sensie całkowitej abstynencji fizycznej program profilaktyczny musi uczyć trzeźwości również w sferze intelektualnej, emocjonalnej, moralnej, duchowej, dzięki której wychowanek odróżnia to, co go rozwija, od tego, co jest dla niego krzywdzące. Tylko taka wieloaspektowa trzeźwość chroni człowieka przed uzależnieniami.

Personalistyczna koncepcja człowieka implikuje dwa czynniki podstawowe dla profilaktyki uzależnień. Należy zatem:

— pomóc wychowankowi zrozumieć, na czym polega optymalna postawa wobec życia, także wobec alkoholu — są to elementy informacyjne programu;

— pomóc mu zająć dojrzałą postawę wobec życia, także wobec alkoholu, opierając się na tym, co zrozumiał i uznał za słuszne — są to elementy formacyjne programu.

Integralny program profilaktyczny musi uwzględniać wszystkie wymiary człowieka, a więc zawierać informacje pomagające zrozumieć:

— własną cielesność (jej potrzeby, zagrożenia oraz kryteria dojrzałej postawy);

— psychikę (strategie myślenia, mechanizmy emocjonalne);

— sferę moralną (odróżnianie tego, co rozwija, od tego, co go krzywdzi i ogranicza jego wolność, zrozumienie tego, jakimi wartościami należy kierować się w życiu);

— sferę duchową (kim jestem? po co żyję?);

— sferę intra- i interpersonalną (dojrzałe i niedojrzałe formy kontaktu z samym sobą, z drugim człowiekiem i z Bogiem);

— sferę komunikacji (prawidłowe i nieprawidłowe sposoby komunikacji);

— oddziaływanie alkoholu (czynniki, które wpływają na uzależnienie, na czym polega terapia, jak chronić się przed uzależnieniem).

Tylko dojrzała postawa wobec wszystkich sfer ludzkiego życia daje wychowankowi szansę na życie w trwałej trzeźwości (Dziewiecki, 2000a, s. 86).

Ostatecznym celem wychowania, a więc i profilaktyki uzależnień, jest kształtowanie postaw wychowanków. Wychowanie nie ogranicza się jedynie do przekazania dzieciom i młodzieży określonej sumy informacji, lecz zmierza do promowania określonych sposobów postępowania, określonych kompetencji i umiejętności życiowych. Dlatego integralny program profilaktyczny zawiera nie tylko elementy informacyjne, lecz także formacyjne. Chodzi o to, by wychowanek nie tylko wiedział, na czym polega dojrzałe postępowanie w różnych sferach rzeczywistości, lecz także potrafił z tej wiedzy korzystać w praktyce. Stanie się to możliwe, gdy dzięki odpowiedniemu wychowaniu nabędzie on potrzebne w tym względzie kompetencje i sprawności.

Dlatego niezbędny w integralnym wychowaniu i profilaktyce jest wymiar aksjologiczny. Rozwój duchowy, zmierzający do zajęcia dojrzałej postawy wobec samego siebie i rzeczywistości, jest warunkiem, aby wychowanek odpowiedzialnie mógł pokierować własnym życiem.

Formy pomocy w rozwoju duchowym mogą być bardzo różne, gdyż na wiele sposobów można pomagać samemu sobie i drugiemu człowiekowi w odkrywaniu prawdy o tym, kim jesteśmy i po co żyjemy, a także w tworzeniu ideałów, norm i wartości, które wprowadzają nas w świat prawdy i miłości, dobra i piękna. Skuteczną pomocą będzie np. uczenie dzieci i młodzieży dojrzałego oraz uczciwego myślenia o własnym życiu, pomaganie im w osiągnięciu wewnętrznego spokoju. Jednym z warunków niezaburzonego słyszenia głosu wewnętrznego jest gotowość do odmiennej percepcji świata. Osiąga się ją przez dyscyplinę w praktykowaniu modlitwy i medytacji — to dzięki nim można przekroczyć własne ja, które jest nowym stanem świadomości, gdzie człowiek zaczyna patrzeć na swoje życie z innego punktu widzenia (Szymańska, 2000, s. 22).

Profilaktyka uzależnień i wychowanie wymagają także formowania u dzieci i młodzieży dojrzałej sfery moralnej. Zadaniem wychowawców i rodziców jest pomaganie wychowankom w odróżnianiu takich zachowań, które ich krzywdzą i niszczą, od tych, które go chronią i rozwijają. Brak tak rozumianej świadomości moralnej sprawia, że ludzka wolność jest wykorzystywana do działań destrukcyjnych (Fromm, 1991, s. 25).

Dojrzałe wychowanie nie polega na narzucaniu dzieciom i młodzieży wartości, ale na takim ich ukazywaniu ze strony wychowawców i rodziców — słowami i czynami — by one fascynowały i pociągały młodych. Najczęściej i najskuteczniej dokonuje się to przez: klimat panujący między rodzicami a dziećmi, między wychowankami a wychowawcami, reagowanie na pojawiające się konflikty czy trudności, a także przez sposób, w jaki wzajemnie odnosimy się do siebie (Szymańska, 2000, s. 25 i nast.).

Kształtowanie dojrzałej postawy dzieci i młodzieży wobec rzeczywistości cielesnej polegać będzie na nabywaniu przez młodych zdolności do dyscypliny wewnętrznej oraz takiego kierowania swym ciałem, by wyrażało ono miłość, odpowiedzialność, pracowitość, wytrwałość, służbę na rzecz bliźniego.

Udział wychowawcy w kształtowaniu u dzieci dojrzałej postawy wobec emocji polegać będzie na:

- pomaganiu wychowankom w zrozumieniu sensu ludzkiej sfery emocjonalnej (nabywanie umiejętności wyrażania bolesnych stanów emocjonalnych);
- kompetentnym, empatycznym poradnictwie indywidualnym i terapii grupowej;
- stosowaniu specjalnych technik psychoterapeutycznych i instruowanych przez psychologów działań motywujących do rozwoju osobistego;

— ćwiczeniu samoświadomości w zakresie sfery emocjonalnej (uczenie języka ciała, warsztaty i seminaria z zakresu samoświadomości, werbalizacja doświadczeń emocjonalnych) (Cohen, 1989, s. 57).

Zadaniem wychowawców jest też pomaganie wychowankom, w przezwyciężaniu pokus myślenia emocjonalnego. Chodzi tu o myślenie, które nie polega na analizie rzeczywistości, lecz wynika z przeżywanego nastroju. Jest to najczęściej myślenie życzeniowe lub lękowe. Wychowawca ma pomagać wychowankom uświadamiać sobie oraz przezwyciężać takie irracjonalne myślenie, zdominowane przez aktualnie przeżywane emocje (Cohen, 1989, s. 63 i nast.).

Nieodzownym elementem profilaktyki uzależnień jest formowanie sfery międzyosobowej. Kształtowanie postawy interpersonalnej wychowanków jest ważnym zadaniem profilaktycznym, ponieważ rodzaj więzi z Bogiem i człowiekiem w decydującym stopniu określa jakość ludzkiego życia, a przez to także zakres jego wolności (Zabłocki, 1996, s. 227 i nast.).

Zadaniem wychowawców będzie nauczyć wychowanków, aby przez więzi miłości wzajemnie się umacniali, niezależnie od różnic wieku, wykształcenia, pozycji społecznej czy materialnej (Nédoncelle, 1993, s. 45). Służyć temu mogą następujące działania wychowawcze:

- tworzenie alternatywnych, pozytywnych grup rówieśniczych;
- kompetentne prowadzenie empatycznej psychoterapii grupowej;
- prowadzenie warsztatów interpersonalnych, mających na celu rozwój oraz kształtowanie odpowiedzialności osobistej, zaufania i szacunku do innych;
- ukazywanie wychowankom pozytywnych postaci po to, aby uczyć młodych miłości do Boga, bliźniego i samego siebie (Cohen, 1989, s. 226).

Formowanie więzi dokonuje się w konkretnych wspólnotach: w rodzinie, szkole, parafii. W szkole kształtowanie się dojrzałych więzi następuje przez: sposób funkcjonowania danej klasy, relacje z nauczycielami, udział w kołach zainteresowań, wycieczkach, rajdach, akademiach, zajęciach rekreacyjno-sportowych itd. Szkoła może również pod tym względem pomagać rodzinie, organizując np. spotkania z rodzicami, prelekcje specjalistów, wizyty domowe wychowawcy. Bardzo ważnym elementem w integralnym programie profilaktyki szkolnej jest nauczenie wychowanków dojrzałego sposobu komunikacji. Takie komunikowanie się z drugim człowiekiem wymaga określonych kompetencji i umiejętności.

Dojrzała komunikacja powinna obejmować asertywne wyrażanie emocji przykrych i bolesnych. Podstawowymi warunkami asertywnej komunikacji są:

- pogłębiona świadomość własnych sposobów myślenia i przeżywania. Nie można poinformować innych o tych naszych myślach i przeżyciach, których sami nie jesteśmy w pełni świadomi;

— klimat przyjaźni i zaufania między rozmawiającymi. Nie jest możliwe otwarte i spontaniczne rozmawianie o samym sobie i własnych przeżyciach z osobami, do których nie mamy zaufania (Rossiter, Pearce, 1985, s. 113).

Profilaktyka uzależnień może być określona jako model integralny wychowania w trzeźwości, gdy bierze pod uwagę całościową sytuację podopiecznego, a przede wszystkim opiera się ją na określonej hierarchii wartości. W tej perspektywie problemem nie jest alkohol, lecz niezdolność wychowanka do odpowiedzialnego kierowania własnym życiem. Ostatecznie więc wychowanie i profilaktyka uzależnień polegają na uczeniu sztuki życia.

Zadaniem odpowiedzialnych i kompetentnych wychowawców już od przedszkola i szkoły podstawowej jest przekazywanie dzieciom wartości moralnych, te bowiem skłaniają wychowanków do zachowań, które przynoszą korzyść wszystkim i nikogo nie krzywdzą.

Dlatego szkole potrzebny jest integralny model wychowania i profilaktyki oparty na całościowej wizji człowieka, który przewycięża jednostronność i ograniczenia dotychczasowych programów wychowania.

Bibliografia

- Bobrowski, K., Ostaszewski, K. (1997). *Ocena skuteczności programów profilaktyki alkoholowej „Noe + Drugi Elementarz”*. „Problemy Alkoholizmu”, nr 7, s. 6–9.
- Bołoz, W. (1985). *Uzasadnienie norm moralnych w perspektywie soborowej koncepcji człowieka. W: W nurcie zagadnień posoborowych*. T. 16: *Wiara i życie*, red. B. Bejze, Warszawa: Wyd. Sióstr Loretanek, s. 69–78.
- Bołoz, W. (1993). *Moralny charakter relacji rodzinnych. W świetle wypowiedzi Katechizmu Kościoła Katolickiego*. „Chrześcijanin w Świecie”, nr 4 (195), s. 74–87.
- Bołoz, W. (1995). *Rodzina środowiskiem kształtowania postaw moralnych*. W: W. Kawecki (red.) *Nadzieje i zagrożenia współczesnej rodziny. Międzynarodowe sympozjum moralno-pastoralne, Kraków 1994*. Kraków: Wydaw. Homo Dei, s. 72–90.
- Bołoz, W. ([1995?]). *Rodzinne uwarunkowania uzależnień*, W: J. A. Kłys (red.), *Nauki o rodzinie*. Szczecin: Szczecińskie Wydawnictwo Archidiecezjalne „Ottonianum”, s. 117–133.
- Bołoz, W. (1997). *Życie w ludzkich rękach. Podstawowe zagadnienia bioetyczne*. Warszawa: Wyd. ATK.
- Cohen, A. Y. (1989). *Alternatives to Drug Abuse: Steps Toward Prevention*. Madison: Wisconsin Clearinghouse.
- Dziewiecki, M. (1992). *Rozwój duchowy jako warunek trwałej trzeźwości w sytuacji choroby alkoholowej*. „Postępy Psychiatrii i Neurologii”, nr 3, s. 177–190.
- Dziewiecki, M. (1993). *Trzeźwość jako dojrzała wolność*. „Świat Problemów”, nr 3, s. 14–19.
- Dziewiecki, M. (1994). *Kongres Duszpasterstwa Trzeźwości. Wymiary i cele*. W: *Ogólnopolski Kongres Duszpasterstwa Trzeźwości*. Jasna Góra, 17–19 czerwca 1994. Kongresowe przesłania nadziei. Radom: Wyd. Diecezji Radomskiej, s. 12–23.
- Dziewiecki, M. (1995). *Jaka rodzina szkołą trzeźwości?* „Świat Problemów”, nr 1, s. 28–33.
- Dziewiecki, M. (1997). *Młodzież wobec alkoholu*. „Ateneum Kapłańskie”, nr 1, s. 58–72.
- Dziewiecki, M. (1999). *Odpowiedzialna pomoc wychowawcza*. Radom: Duszpasterstwo Nauczycieli i Wychowawców.

- Dziewiecki, M. (2000a). *Młodzież, alkohol i realizm*. „Świat Problemów”, nr 1, s. 41–44.
- Dziewiecki, M. (2000b). *Nowoczesna profilaktyka uzależnień*. Kielce: Jedność.
- Fromm, E. (1991). *Anatomia della distruttività umana*. Milano: Mondadori.
- Gaś, Z. B. (1993). *Profilaktyka uzależnień*. Warszawa: Wyd. Szkolne i Pedagogiczne.
- Gaś, Z. B. (1994). *Rodzina a uzależnienia*. Lublin: Wyd. UMCS.
- Gaś, Z. B. (1997). *Profilaktyka w szkole*. W: B. Kamińska-Buśko (red.), *Zapobieganie uzależnieniom uczniów. Publikacja dla pracowników oświaty*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN, s. 68–73.
- Kowalczyk, S. (1960). *Filozofia wartości*. „Zeszyty Naukowe KUL”, nr 4, s. 71–84.
- Kowalczyk, S. (1990). *Zarys filozofii człowieka*. Sandomierz: Wyd. Diecezjalne.
- Koźmińska I., Olszewska E. (2007). *Z dzieckiem w świat wartości*. Warszawa: Świat Książki — Bertelsmann Media.
- Majka, M. J. (1993). *Wychowanie personalistyczne — wychowaniem integralnym*. W: F. Adamski (red.), *Człowiek, wychowanie, kultura. Wybór tekstów*, Kraków: Wyd. WAM, s. 97–106.
- Nédoncelle M. (1993). *Wartości miłości i przyjaźni*. [Przeł. i oprac. K. Bukowski]. Kraków: Wyd. „M” [Maszchaba].
- Peele, S. (1993). *Doświadczenie uzależnienia*. W: *Wybrane spojrzenia na alkoholizm i jego leczenie*. Wybór, oprac. i red. A. Dodziuk. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia i Trzeźwości–Polskie Towarzystwo Psychologiczne, s. 64–99.
- Rossiter C. M., Pearce W. B. (1975). *Communicating Personally: A theory of interpersonal communication and human relationship*. Indianapolis: Bobbs Merrill & Co.
- Sareło, Z. (1995a). *Ponowoczesne zakwestionowanie etyki*. „Studia Teologiczne”, nr 13, s. 408–413.
- Sareło, Z. (1995b). *Postmodernistyczny styl życia i myślenia*. W: Z. Sareło (red.), *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*. Poznań: Pallottinum, s. 9–27.
- Stępień, E. (1996). *O picciu alkoholu przez młodzież szkolną*. W: K. Ostrowska, J. Tatarowicz (red.), *Zanim w szkole będzie źle... Profilaktyka zagrożeń. Poradnik dla nauczycieli*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN, s. 155–167.
- Stępień, E., Wojcieszek, K. (1995). *Alkohol a polska młodzież. Raport 1994*. „Alkohol a Zdrowie”, nr 11, s. 5–35.
- Szymańska, J. (2000). *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Wojciechowski, M. (1995). *Jakie są perspektywy profilaktyki*. „Remedium”, nr 5, s. 11–14.
- Wojcieszek, K. (1996). *Więzi, które chronią*. „Świat Problemów”, nr 4, s. 40–42.
- Wojcieszek, K. (1998). *Jaki wychowawca*. „Remedium”, nr 7/8, s. 2–3.
- Woronowicz, B. T. (1992). *Uzależnienie od alkoholu*. W: J. Wciórka (red.), *Psychiatria praktyczna dla lekarza rodzinnego*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii, s. 123–134.
- Woronowicz, B. T. (1993). *Alkoholowe vademecum dla każdego*. Warszawa–Zakroczym: Bracia Mniejsi Kapucyni–Ośrodek Apostolstwa Trzeźwości.
- Zabłocki K. J. (1996). *Elementy indoktrynacji w społecznieniu*, „Studia z Psychologii”, 7, s. 227 i nast.

